

Гончаренко С.У.

ЗМІСТ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ І ЇЇ ГУМАНІТАРИЗАЦІЯ

Зміст загальної освіти молоді є предметом гострих дискусій у всьому світі. Чому повинна вчити школа завтра? Що вважати результатом загальної освіти сьогодні? Яким би ми хотіли бачити цей результат в майбутньому? Куди зникає більша частина одержаних у загальноосвітній чи професійній школі знань і що залишається? Як вкласти смисл у знамениту сентенцію "Освіта - це те, що залишається, коли все вивчене забуто"? Якими є ті п'ятдесят, сорок чи двадцять п'ять основних ідей, понять, методів, означень, тверджень даної галузі знань, які є найбільш важливими, універсальними, практично значущими?

Стародавні мудреці знали, що "мудрий не той, хто багато знає, а той, хто знає потрібне", а ще в минулому столітті соціальний психолог Г.Лебон передав нам свою пораду: давайте дитині як можна більше відомостей, які їй ніколи не будуть потрібні, і ви одержите або революціонера, або людину, незадоволену своїм статусом. Думаю, що Україні сьогодні не дуже потрібні ні перші, ні другі. Вчені довели, що доросла людина зберігає в своїй пам'яті не більше 5% того, що вона вивчала в школі. То, можливо, варто спробувати визначити ці п'ять, нехай навіть 25% вартото вивчення матеріалу, і не зубрити Монблани розрізаних непотрібних фактів. Погано, коли випускник школи не знає нічого, але ще гірше, якщо він запам'ятав якусь ерунду.

Весь педагогічний світ, та й не лише педагогічний, стурбований проблемою визначення базового змісту освіти, проблемою її гуманітаризації, тобто олюднення, переорієнтації на

людину, проблемою подолання технократизму, бездуховності й формалізму освіти. І викликано це тим, що, не маючи можливості і потреби навчати учнів всьому, суспільство задається питанням: як виділити той мінімум змісту, який був би доступним переважній більшості молоді і разом з тим достатнім для виконання нею і кожним індивідом загальносоціальних функцій. Особливо гостро ця проблема постала в останні 20-30 років внаслідок збільшення обсягу корисних для кожного знань, способів діяльності. Бажання включити як можна більше відомостей в зміст освіти викликало в багатьох країнах перевантаження дітей, безліч труднощів в організації процесу навчання і як наслідок проблему мінімізації змісту, визначення його ядра, вироблення освітнього стандарту. І до цих пір проблема не розв'язана, точніше, не має чіткого теоретичного й експериментального обґрунтування. Скрізь, розуміючи складність проблеми, розв'язують її емпірично, шляхом спроб і помилок, створюючи одні навчальні предмети і виключаючи інші, додаючи і скорочуючи обсяг знань в кожному з них. Проблема, як і раніше, залишається гостро актуальною. Її розв'язання вимагає теоретичного осмислення, її сьогодні не можна розв'язати емпірично.

При емпіричному розв'язанні проблеми виникає безліч складних питань, на які важко знайти відповідь. Як розрізнити і визначити мінімум, який достатній для одержання свідоцтва про середню освіту, і мінімум, безплатне одержання якого гарантується законом? Чи можна співставити згадані мінімуми з тим, скільки грошей одержує школа? Якщо встановити відповідність змісту освіти і фінансування, то що означатиме свідоцтво про середню освіту? Як забезпечити полікультурну освіту в Україні без профанації і перевантажень учнів?

Проблема вироблення освітнього мінімуму - необхідного і достатнього обсягу загальноосвітніх знань, який гарантує

одержання повноцінної загальної середньої освіти, особливо гостро стоїть у професійній школі, навчальний план якої явно перевищує реальні пізнавальні можливості дітей. Немає сумніву: головне в підготовці випускників професійної школи посідає і має посідати професійна майстерність. Однак не слід забувати, що інтелектуальний потенціал професіонала немислимий без удосконалення людини як особистості, а вона не може сформуватися поза культурою, поза загальною освітою. Загальноосвітня підготовка на відміну від професійної не приносить негайної, конкретної вигоди, але є важливим початком розвитку всебічності, гармонійності навіть в удосконаленні професійної майстерності. Глибока загальноосвітня підготовка в поєднанні з теоретичною професійною забезпечує широту загального і професійного кругозору, здатність швидко орієнтуватися в нових економічних, технологічних і організаційних ситуаціях, швидко опанувати новий зміст, форми і способи праці. Тому загальною світовою тенденцією розвитку професійної освіти все більше усвідомлюється необхідність посилення її загальноосвітнього і теоретичного професійного фундаменту.

Однак при цьому загострюється проблема навчального навантаження. Надмірного перевантаження дітей не уникнути, якщо не будуть вироблені наукові, адміністративні, моральні та інші механізми, які б не допускали розростання обсягу кожного шкільного предмета і числа самих предметів. Школа має бути захищена від цього розростання передусім у проекті дванадцятирічної школи.

Сьогодні кожна третя дитина має труднощі у засвоєнні звичайних програм з основ наук. Навчальні навантаження практично перестали формуватися і контролюватися органами управління, а непомірні педагогічні амбіції і прагнення до швидких навчальних досягнень відсунули на задній план турботу про

збереження і зміцнення здоров'я дітей. Визначаючи зміст загальної освіти, не можна забувати, що ніякі досягнення не можуть оплачуватися здоров'ям дітей.

Це добре розуміють в розвинутих країнах світу. Так, англійським парламентом прийнято закон, який упорядковує вимоги до рівня загальної середньої освіти в країні. Департаментом науки і освіти вироблені екзаменаційні тести, які визначають необхідний рівень засвоєння навчального матеріалу, при чому не лише теоретичних знань, але й ряду інтелектуальних умінь.

Загальна освіта в сучасному світі - фактор не лише "споживання" і благополуччя людей, але одночасно це потенціал соціального і науково-технічного прогресу; фактор, який визначає рівень культури і злочинності в країні, визначає можливості реалізації державних програм співробітництва народів в розв'язанні глобальних проблем - таких, як екологія, світова економіка, подальше існування і розвиток світової цивілізації. Не випадково в США з 1947 року існує організація Educational Testing Service з величезним річним бюджетом в 225 мільйонів доларів, яка щорічно доповідає конгресу США про інтелектуальний потенціал країни, проводячи старанні тестові вимірювання рівня освіти та інтелектуального розвитку підростаючого покоління. В нас же ці речі нікого не цікавлять: ні уряд, ні парламент. Ми живемо за принципом, сформульованим відомим артистом В. Винокуром "Жили без мозків, і далі житимемо без них".

Чим уважніше ми придивляємося до випускників загальноосвітньої і професійної школи, тим з більшою тривогою відмічаємо низький рівень загальноосвітніх знань навіть на репродуктивному рівні, помітну обмеженість рівня їх загальної освіти. Більшість випускників функціонально неграмотні, в самому сильному розумінні цього виразу - вони не здатні відшукати смисл в найпростішому тексті, дати відповідь на найпростіше запитання

з приводу прочитаного. Між тим при низькому рівні загальноосвітніх знань і навичок людина не може успішно функціонувати в сучасному суспільстві, що бурхливо розвивається. Функціонально неграмотна людина не вміє прочитати і зрозуміти програму політичної партії, визначити свою позицію. Вона не розуміє інструкцій, пояснень, застережень, які стосуються поведінки з машинами, приладами, хімічними засобами, - звідси аварії, нещасні випадки, травми.

При відборі змісту загальної освіти важливо враховувати не лише сучасний стан науки і технології, але й специфіку засвоєння знань людиною, зокрема дитиною. Інакше ми знову сформуємо зміст освіти, непосильний для більшості учнів. Варто, зокрема, всерйоз задуматися над тим, чи не веде до функціональної неграмотності випускників школи існуюча структура навчання, при якій діти, не засвоївши елементів мислення і рідної мови, вимушені проходити (саме проходити) "наукові істини". Коли допускається надмірна формалізація наукових положень вже на ранніх стадіях навчання без урахування можливостей засвоєння дітьми абстрактних понять. Реальне завдання формування в школі елементів наукової картини світу і наукового світогляду підміняємо нереальним завданням підготовки в загальноосвітній чи професійній школі зрілих дослідників.

Однією з важливих передумов грамотного вироблення загальноосвітнього мінімуму має бути чітке визначення мети вивчення того чи іншого матеріалу. Навіть поверховий перегляд існуючих програм і підручників з основ наук викликає багато серйозних запитань, на які немає відповіді: якої мети прагнуть досягти автори, пропонуючи той чи інший матеріал для вивчення? з яких методологічних позицій вони виходять при відборі і структуруванні матеріалу? яких зрушень в інтелектуальному розвитку дітей вони мріяли досягти? Напрошується висновок, що

автори програм і підручників не цікавилися і не цікавляться учнем і повністю перейшли на позиції вузькопредметного, наукоцентристського, одномірного, уніфікованого підходу. Відсутність провідної концептуальної ідеї при відборі матеріалу для вивчення не враховує інтересів і потреб учня, перевантажує курси основ наук, порушує їх цілісність, пояснює еkleктичність і надмірне захоплення фактологією.

І ще одна проблема, тісно пов'язана з визначенням змісту освіти, її ядра – базового змісту. Тривалий час наша загальноосвітня і професійна школа перебували на позиціях гностичного, так званого "знані свого" підходу – основним освітнім завданням вважалося формування в учнів міцних, систематизованих знань (уміння і навички виступали часто другорядними компонентами). Зараз акцент змінюється - від гностичного підходу (можна вжити модне слово - від знанієвої парадигми) до діяльнісного підходу (парадигми) - основна мета освіти розглядається тепер як формування здібності до активної пізнавальної діяльності, до праці у всіх її формах, в тому числі до творчої професійної праці. Це не означає, що роль знань якимось припинюється – просто вони з основної і майже єдиної мети освіти стають лише компонентом, а їх головне призначення - бути засобом, "знаряддям" діяльності.

При переорієнтації навчально-виховного процесу від знанієвого до діяльнісного підходу в аспектах формування в учнів системи знань актуальною стає проблема визначення пріоритетів в ієрархії "конкретні факти і алгоритми – загальні моделі діяльності в даній галузі знання - узагальнені навчальні, інтелектуальні і життєві навички".

Філософи і психологи виділяють п'ять основних видів діяльності (їх можна також визначити як інваріантні сторони діяльності): пізнавальна, перетворююча (практична і

проекувальна), ціннісно-орієнтувальна, спілкування, естетична. В цьому аспекті всебічний гармонійний розвиток особистості передбачає достатній рівень розвитку здібностей до одночасного здійснення всіх видів діяльності або, інакше кажучи, розвиток потенціалів особистості, які відповідають цим п'яти основним видам діяльності. Справжня людська діяльність, діяльність, де людина може розкрити всі свої потенціальні можливості - це така діяльність, в якій будуть досить повно представлені всі перераховані види діяльності в єдності. Причому, провідним видом діяльності згідно з природою людини виступає перетворююча діяльність.

Нинішній зміст освіти як у загальноосвітній, так і професійній школі передбачає, взагалі кажучи, освоєння учнями і студентами майже всіх основних видів діяльності. Але вся біда в тому, що вони розпорошені по багатьох окремих предметах і циклах навчання. В результаті ні в загальноосвітній, ні в професійній школі молодій людині по суті справи найчастіше немає де проявити себе, розкрити свої творчі можливості.

Проголошуючи лозунг "Школа готує до життя, до праці", тим самим ми проголошуємо, що учень, студент і в загальноосвітній, і в професійній школі не живуть повноцінним життям, а лише існують у своєрідному інкубаторі, чекаючи майбутнього "справжнього життя". Однак прийшовши в "справжнє життя", приступивши до трудової діяльності, випускник школи виявляється до неї не підготовленим - він щось знає в одних галузях знання і виробництва, щось уміє робити в інших, щось проектувати в третіх. Він не навчений робити щось повністю і повністю нести відповідальність за свої діла. Він не навчений спілкуванню в колективі, він не вміє діставати насолоду від своєї праці. І тому йому доводиться діяти не так, як варто було, а так, як вийде, як складуться зовнішні обставини і умови його роботи. Цей

надзвичайно серйозний недолік нашої загальної і професійної освіти на всіх рівнях в кінцевому рахунку проявляється і в тому, що більшості українських заводів і фабрик для освоєння випуску якоїсь нової продукції, для переналагодження виробництва потрібно багато років, чому дивується весь світ.

Таким чином, діяльнісний підхід до освіти, зокрема, передбачає, що юнак чи дівчина повинні не лише вчитися, але й щось робити самим. Ефективної освіти не може бути без досвіду продуктивної діяльності. Але для цього необхідний пошук шляхів організації особистого досвіду учнів, студентів в здійсненні *інтегративної діяльності*, яка визначається повнотою свого змісту в *процесуальному аспекті* (цілепокладання-цілевиконання) і у *видовому аспекті* - в ній мають бути достатньо виражені пізнавальна, ціннісно-орієнтувальна, перетворююча, комунікативна і естетична діяльність.

Для реалізації діялісного підходу до навчання зміст і вимоги цієї інтегративної діяльності мають бути належним чином відображені в базовому змісті освіти.

Кілька слів про базовий зміст шкільної освіти і про його гуманітаризацію. Під ним я розумію необхідний і достатній мінімум змісту, який вимагає досягнення таких обов'язкових цілей: молодь, засвоївши цей зміст повинна вміти пристосуватися до навколишнього природного і соціального середовища в міру становлення своєї самостійності; вона має бути готовою до виконання основних, спільних для всіх громадян, соціальних функцій; в неї має бути вироблена готовність до доступної їй за рівнем і формою безперервної освіти з метою орієнтації в нових умовах, які часто змінюються; в неї бажано сформувані схильність до ініціативного самопрояву і самовираження відповідно до своїх особистісних особливостей.

Базовий зміст освіти на рівні його кінцевого мінімуму має забезпечити виховання певних якостей індивіда: мистецтва пізнавати і мислити; мистецтва спілкування і мови; мистецтва практики (розумних рук); інтересу до посилюючого осмислення і перетворення дійсності; до морального співжиття; готовності до естетичного сприйняття дійсності; збереження власного і оточуючих здоров'я; вміння проводити дозвілля; схильність до рефлексії і до всіх мистецтв самореалізації.

Зрозуміло, для кожної людини масштаб цих якостей різний. Він може вийти далеко за межі змісту, які забезпечують ці якості в одних. Він може відставати за масштабами і глибиною від загального стандарту в інших. Однак у цілому цей стандарт має стати стабільним орієнтиром у визначенні змісту базової освіти.

Для створення такого змісту і при цьому обґрунтованого, необхідно розібратися в його складі, шляхах його визначення, з'ясувати, які проблеми ставить вимога гуманітаризації змісту. Найчастіше в публікаціях, у виступах більшості авторів гуманітаризація освіти розглядається лише як посилення питомої ваги гуманітарних предметів в навчальному плані школи. Широка мода на гуманітаризацію освіти в такому розумінні є досить небезпечною тенденцією чергового перекося, дисбалансу в загальній освіті і є проявом поширеної сьогодні у всьому світі течії антисцієнтизму ("антинауковості"). В багатьох країнах це розуміють вірно, але, на жаль, у нас останнім часом при реформуванні школи відбувається копіювання слідом за Росією застарілої американської системи шкільної освіти. В результаті на практиці гуманітаризація освіти підміняється її спеціалізацією або профілюванням шляхом односторонньої зміни співвідношення гуманітарних і природничо-наукових предметів. Відбувається зниження рівня викладання останніх, скорочується час на їх

вивчення, вони переводяться в ранг предметів за вибором, необов'язкових.

У зв'язку з демократизацією і диференціацією роботи школи виникають питання: чи потрібно вивчати природничі науки в старших класах гуманітарного профілю? Чи не можна обмежитися вивченням природознавства лише в спеціалізованих класах і школах? Це не риторичні запитання, їх ставить життя. Вже в школі, де природознавство в старших класах не вивчається, і в випускники школи, у яких замість оцінок з фізики чи хімії в атестаті проведена риска.

Щоб не виникло непорозуміння, скажу, що я за диференціацію освіти, спрямовану на задоволення індивідуальних запитів і нахилів дітей. Однак я не можу погодитися з чисто прагматичним підходом до розв'язання цього питання. Знання природознавства потрібні не лише майбутнім інженерам і вченим. Якщо серйозно говорити про гуманітаризацію загальної освіти, то вона передусім вимагає, щоб ця освіта була не спеціальною, а загальною і широкою. Без цього не може бути ні свободи, ні самостійності у виборі життєвого шляху, ні наукового світорозуміння. Загальна освіта завжди була засобом передачі новому поколінню основних знань про світ, нагромаджених людством. Ця її функція не менше (якщо не більше) важлива сьогодні, ніж раніше. До того ж, якщо піклуватися про розвиток мислення учнів у процесі навчання, то доведеться визнати, що поза вивченням природознавства цей розвиток неможливий.

Прихильники профільного навчання посилаються на досвід розвинутих країн Заходу. При цьому вони ігнорують або не знають сучасного стану і тенденцій розвитку загальної середньої освіти в цих країнах. Наприклад, в офіційних документах Англії підкреслюється, що вивчення природознавства в школі повинно орієнтуватися не на академічне (яке готує до вступу у вуз) і не на

професійне навчання, а на загальну освіту і розвиток. До аналогічного висновку прийшли й американські вчені, розробляючи концепцію реформування американської школи.

Досить часто під лозунгом гуманітаризації навчання скорочується математичний апарат природознавства. Декому здається, що "гуманітарне природознавство" - це природознавство без формул, без розв'язування задач, без будь-яких розрахунків, навіть без наукових теорій, а просто загальні міркування, чисто якісні пояснення. Подібна точка зору надзвичайно небезпечна. Вона компрометує чудову і потрібну ідею гуманітаризації.

Гуманітаризація змісту шкільної освіти покликана по можливості пом'якшити протиріччя технічної цивілізації, зв'язані з одностороннім розвитком наук про природу на шкоду наукам про людину, з гіпертрофованим раціоналізмом на шкоду морально-естетичному розвитку дітей, освіта повинна сприяти реалізації сократівського лозунгу "Пізнай самого себе". Подібна орієнтація змісту освіти може реалізуватися як через запровадження в освітні стандарти і навчальні плани відповідних предметів (етика, естетика, людинознавство тощо), так і шляхом насичення людинознавчим матеріалом нині існуючих предметів, причому не тільки гуманітарного, але також математичного і природничо-наукового циклів.

Гуманітаризація змісту освіти має здійснюватися не за рахунок урізування природничо-математичних дисциплін, а завдяки виявленню і використанню наявного в них "гуманітарного потенціалу". Що ж таке "гуманітарний потенціал" природознавства? Відразу скажу, що не маю на увазі вплив природознавства на життя суспільства через науково-технічний прогрес. Мова йде про гуманітарний зміст самого природознавства, зв'язаний з розвитком мислення, формуванням світогляду, вихованням почуттів. Мова йде про органічний зв'язок між

природознавством і розвитком громадянської свідомості, між природознавством і ставленням до навколишнього світу.

Сучасні шкільні курси природничих предметів побудовані досить однобічно - вони орієнтовані на виявлення лише "технічного потенціалу". Із констатації цього факту не впливає, звичайно, що я проти орієнтації на сучасні технічні застосування; очевидно, що науково-технічний прогрес безпосередньо зв'язаний з досягненням сучасного природознавства. Однак не можна ні в якій мірі применшувати значення гуманітарної освіти. Більше того, в нових соціально-економічних умовах, які вимагають від кожної людини самостійності чи взагалі відповідальності за свою долю, роль гуманітарної освіти, яка формує широту кругозору, гнучкість мислення, громадянськість, духовність ще більше зростає.

Мову необхідно вести не про протиставлення гуманітарної і природничо-математичної, технічної освіти, не про пріоритет однієї над другою, а про пошуки шляхів поліпшення однієї і другої в їх єдності і взаємозв'язку.

На сучасному етапі розвитку суспільства необхідною передумовою широкої освіченості є поєднання гуманітарних знань з інформацією природничонаукового і технічного характеру. На початку XXI ст. лише такий сплав може з достатньою ефективністю виконувати світоглядні функції. Природничонаукові і навіть технічні знання такі ж важливі сьогодні для загального кругозору, як і відомості з гуманітарних галузей людської культури - літератури, мистецтва, культури... Суть генетичних законів Менделя, теорія відносності Ейнштейна, поняття симетрії, принципи реактивного руху, закони еволюції, що таке ДНК і за що присудили Нобелівську премію В. Рентгену... Не знаючи цього, людина не може претендувати на освіченість так само, як коли б для неї Шекспір, Фауст, Франко, "Енеїда", Карпенко-Карий, Цезар, Альохін чи Врубель були всього лише поєднанням літер.

Про те, що в нас далеко не все гаразд з гуманітаризацією освіти, свідчить такий приклад. Нещодавно опитали 45 учнів двох випускних класів однієї із спеціалізованих шкіл і з'ясувалося, що жоден з них не зміг назвати п'яти українських опер, 36 осіб жодного разу в житті не були на жодній художній виставці, 42 особи не бачили "живого" балету - лише короткі уривки по телевізору, а 44 особи не прочитали ні строчки з творів Нечуя-Левицького і Франка. Ніхто не зміг назвати автора повісті "Фага моргана". Зате практично всі без запинки змогли назвати з десятка модних рок-ансамблів і поіменно перерахувати їхніх учасників.

Безперечно, освіта, і передусім професійна, повинна враховувати ринкові стосунки. Однак підкоряти освіту взагалі, і професійну в тому числі, ринкові не можна. Підпорядкування ситуативним і меркантильним вимогам ринку дегуманітизує освіту, зводячи її до інструменту виживання або благоденствуювання в ринкових обставинах, а освічену людину перетворює на товар. Для досягнення ринкової мети досить професійного навчання і кон'юнктурної інтуїції. Однак освіта не зводиться до навчання. Якщо вона гуманістична, вона передусім орієнтована на процеси формування особистості у всій багатомірній повноті інтелектуального, культурного, психологічного і соціального розвитку людини. Характер ринкових відносин, які складаються в Україні, і сам цей процес підривають гуманітарні цінності освіти, точніше, не формують її гуманістичні орієнтації. Технократичні тенденції ускладнюються меркантилізмом, а політика держави підкоряє освіту ринковій стихії. Науково-педагогічна громадськість стає заручником і жертвою цієї стихії, а нерідко і її адептом.

Цілі гуманітаризму в освіті не зводяться, як би це не було важливо, лише до формування теоретико-методологічного оснащення професійного і соціального мислення та практичної діловитості, головне - на що будуть орієнтовані це мислення,

помисли і практичні здібності людини, оволодіння певними знаннями і уміннями. Найбільші трагедії ХХ ст. і навіть повсякденна суєтність демонструють зіяюче неспівпадання логіки раціоналізованого мислення, "крутої інтелектуальності" (К.Ясперс) і морально-етичних загальнолюдських цінностей. Створюється враження - і від нього не відмахнутися - ніби розум зірваний з усіх етичних основ і втратив гуманітарні орієнтири. В цьому - одне з глибинних джерел кризи гуманітаризму.

Сьогодні спостерігається високий рівень злочинності учнів загальноосвітньої і професійної школи. За даними соціологів, близько четвертої частини молоді так чи інакше причетна до наркотиків. Падає моральність. Все це, як і багато інших негативних явищ у молодіжному середовищі, - не лише наслідок глибокої соціально-економічної кризи в країні, але й свідчення значного вихолощування і етичної дезорієнтації освіти. Якщо цей процес не зупинити, будуть зруйновані вікові традиції української системи освіти, в тому числі і одна з найбільш значних особливостей українського педагогічного менталітету і традиційних принципів вітчизняної системи освіти на всіх її рівнях - єдність навчання і виховання, інтелектуального і морального, професійного і соціокультурного розвитку особистості дитини і молодой людини. Освіта в Україні ніколи не зводилась лише до викладання і засвоєння необхідних знань, а завжди включала в себе морально-виховний компонент. Інша справа, що цей компонент трактувався в дусі панівних релігійних чи ідеологічних догм. Але сам по собі принцип гуманітарний.

Буття людини базується на двох китах: почуттях і знаннях. Почуття без знань неефективні, знання без почуттів нелюдяні. На жаль, в освіті досить часто знання беруть верх над почуттями. Ми звикли до того, що зміст освіти, виражений в навчальних предметах і в навчальному матеріалі зводиться лише до знань і умінь. Однак

при кращому розгляді виявляється, що до змісту освіти має входити досвід творчої діяльності і досвід емоційно-ціннісного ставлення, частково споконвічний, а частково змінний з перебігом часу за своїм спрямуванням. І будь-який навчальний предмет, як і навчальний матеріал, що його наповнює, повинен передбачати не лише знання й уміння, але й творчу діяльність, які відповідають часові і вимогам суспільства. Зараз, в умовах руйнування багатьох ідеалів, світоглядного розброду, становлення плюралізму цінностей навіть у рамках демократичної системи, особливо важливо акцентувати увагу на прилученні молодого покоління з ранніх літ до емоційної життєдіяльності, спрямованої на гуманістичні цілі. Розвивати здібності учнів, прилучати їх до творчої діяльності, яка служить і фактором духовності особистості, і способом її самовираження, і запорукою успішного розвитку суспільства. "Заронити" в душу учня "іскру" творчого підходу до всього того, що він робить (чи то розв'язує задачу, виконує практичні завдання слухає пояснення вчителя, чи читає літературу, дивиться фільм тощо) - така мета має бути характерною для будь-якого навчального заняття. Однак цього мало, треба постійно стимулювати творчість дітей, розвивати їхнє мислення, вчити їх творчому підходу до розв'язання навчальних і життєвих ситуацій. Сучасна педагогічна і психологічна наука дозволяє це робити кожному педагогу, який поставив перед собою таке завдання.

Як відомо, шлях творчості, навіть у тих елементарних формах, які доступні школярам - тернистий. Тих, хто йде по ньому, досить часто підстерігають невдачі, розчарування. Щоб вони не стали для школярів непереборною перешкодою, психологи радять як необхідну передумову до творчої діяльності розвивати в них передусім такі риси характеру, як терплячість, емоційна стійкість, оптимізм, цілеспрямованість, допитливість, готовність до інтенсивної розумової праці.

Проблема гуманітаризації освіти виникла значною мірою внаслідок зростання культурних потреб людства. Разом з тим, вона зв'язана з вимогою підвищення розвиваючої ролі і виховного потенціалу школи. В плані етичного виховання гуманітаризація освіти протиставляється технократизму, формалізму і бездуховності, тобто спрямованості освіти на підкорення людини лише служінню науково-технічному прогресу.

Слід підкреслити, що технократичне мислення не є невід'ємною рисою представників науки взагалі і технічного чи природничого знання зокрема. Воно може бути притаманним і політичному діячу, і представнику мистецтва, і гуманітарію, і педагогу. Технократичне мислення - це світогляд, істотними рисами якого є примат засобу над метою, часткової мети над смислом і загальнолюдськими інтересами і цінностями. Технологічне Мислення, якому чужі Розум і Мудрість. Для технократичного мислення не існує категорій моральності, совісті, людських переживань і гідності. В освіті й психолого-педагогічній науці технократизм мислення проявляється в тому, що учень розглядається як важливий компонент педагогічної системи, який навчається, програмується, моделюється, інтегрується, як об'єкт самих різноманітних маніпуляцій, а не як особистість, для якої характерна не лише самодіяльність, але й свобода по відношенню до можливого простору діяльності.

Гуманітаризація освіти, подолання її технократизму стосується всього змісту освіти. Формалізм і бездуховність при навчанні мови, літератури, історії чи мистецтва є ще гіршою і небезпечнішою справою, ніж технократизм при навчанні фізики чи математики. Для нашої школи характерним є феномен, практично невідомий в більшості інших країн: літературні твори, які "проходилися" в школі, людина потім ненавидить все життя. Зрозуміло, що це не є властивістю предмета літератури, а залежить від способу її

вивчення. Сьогоднішнє технократичне вивчення літератури з традиційною схемою образів і жахливим жанром шкільного твору відбиває в учня бажання читати, спілкуватися з класикою. І це - катастрофа. Це ті інтелектуальні і моральні збитки, як ми постійно відчуваємо. Література не інформативний предмет, менш за все інформативний. Той філологізований, літературознавчий напрям шкільних програм, який є сьогодні, просто на просто шкідливий.

Не менш технократизованим є вивчення рідної мови, метою якого має бути бездоганне володіння усною і письмовою мовою, а не бездумне заучування безлічі правил і граматичних конструкцій. Саме бездоганне. Однак сьогодні ми не досягаємо цієї мети і випускаємо слабко грамотних людей. Серед досвідчених учителів мови досить поширеним є фаталізм - якщо учень пише грамотно, то писатиме грамотно без всяких правил, а якщо не пише, то ніякі правила не допоможуть. Чи не пояснюється цей фаталізм технократизмом у вивченні мови, коли ми в навчанні користуємося якоюсь архаїчною "шкільною" граматиною (і взагалі лінгвістикою), яка дуже далека від сучасної наукової лінгвістики? Для чого вивчається в школі фонетика (не орфоенія) української мови в українській школі? Чи справді так вже потрібно вивчати звуки й склади? Можливо краще вивчати мову як мистецтво слова, а не як мовознавство?

Серед філософів і суспільствознавців йдуть сьогодні гарячі суперечки, що таке духовність, яке її походження і становлення, як її розвивати. Із всього сказаного з цього приводу найбільш важливим у вихованні молоді є, мабуть, те, що духовність відображає наявність серед потреб людини, яка формується, двох фундаментальних: потреби пізнання, яка змушує не обмежуватися наявними знаннями, і соціальної альтруїстичної потреби, яка стимулює діяльність людини для "інших". Таким чином, можна

сказати словами Л.М.Толстого, що людина духовна в тій мірі, в якій вона живе *своїми* думками і *чужими* почуттями.

Головне завдання школи у подоланні технократизму і у формуванні духовності полягає в подоланні двох протиріч. По-перше, це подолання існуючого розриву між навчальними і виховними цілями. Адже навчальні предмети в більшості своїй побудовані так, що вони об'єктивно знеосіблені і етично нейтральні. Найгуманніші цілі навчання і виховання, внутрішньо не сприйняті учнем, не будуть досягнуті. Необхідна побудова всього освітнього процесу на основі внутрішніх потреб. Без цього ми будемо й надалі мати справу з огидою учнів до педагогічних проповідей, до "формальних виховних заходів". Сьогодні, думаючи про людину XXI ст., яка зараз входить в школу, треба думати не лише про те, що вона запише на "магнітні диски" своєї пам'яті на уроках з основ наук, не лише про те, чи створить вона в майбутньому штучний інтелект, штучне серце чи джерело енергії, яке його замінить, а більше думати про інше: чим ця людина керуватиметься при виборі своїх життєвих цілей і засобів їх досягнення, відрізняючи добро від зла, які критерії і оцінки стануть фундаментом її моралі, як сьогодні сформувати її мислення вільним і нетрафаретним.

По-друге, саме безпосереднє відношення до гуманітаризації освіти має формування в учнів естетичного ставлення до навчання і до навчальної праці. Естетичне виховання зводиться в нас в основному до ознайомлення учнів з мистецтвом, технічною естетикою, естетикою навчального середовища. Це теж, безумовно, важливо. Однак, не пізнавши прекрасного в собі, в своїй власній діяльності, учень бачитиме в мистецтві лише розвагу. Тому щоб не робила людина, в неї завжди складається внутрішнє почуття по відношенню до своєї власної діяльності - прекрасне чи потворне.

Поки що школа і педагоги в боргу перед своїми вихованцями, вони мало що роблять для того, щоб діти стали духовно розвинутими. В прагненні, як можна більше дати їм знань з навчального предмету, вони випускають з поля зору головне - вироблення в дітей вищих людських потреб і загальнолюдських моральних ідеалів, прилучення їх до творчості. І тут не можна сподіватися на автоматичну дію принципу виховуючого навчання, оскільки учень навчається, то він тим самим і виховується. Таке розуміння цього надзвичайно важливого дидактичного принципу не виправдовується на практиці. Виховання вимагає особливої уваги, спеціально організованої діяльності, а принцип виховуючого навчання лише диктує необхідність зробити навчання виховуючим, стверджує відповідальність учителя за результати не лише навчання, але й виховання школярів.

Сьогодні у всьому цивілізованому світі говорять про загрозу гуманістичним ідеалам освіти, про кризу молоді, маючи на увазі її соціальну апатію, крайній індивідуалізм, агресивність, непомірне зростання злочинності та інші лиха. Білл Клінтон у своєму зверненні до нації назвав "виховання особистості, орієнтованої на позитивні цінності і справжню громадянськість, головною метою освіти". Проблеми виховання скрізь дуже схожі: розвиток в кожній дитині неповторної людської індивідуальності і одночасно орієнтація дітей і молоді на високі моральні цінності, активну громадянськість, соціальну творчість - це спільні турботи всіх сучасних вихователів.

Новий час породив і ряд нових серйозних проблем виховання. В учнівському і студентському середовищі відбуваються процеси, які раніше не були знайомі учителям-практикам: могутнє розшарування дітей і молоді за соціальною ознакою, селекційний відбір і відлучення від школи тих, хто не вписується в інноваційні процеси. На місце гуманістичних ідеалів і орієнтирів висовуються

інші: гроші, речі, розваги і влада. В цих умовах найбільш гострою проблемою не лише сім'ї і школи, але й суспільства і держави стала проблема гуманітаризації виховання. Школа покликана сьогодні формувати у дітей систему цінностей, яка значно відрізняється чи навіть протилежна тій, яку освіта намагалася сформувати у їхніх батьків. А це не так просто.

Педагогічна драма виховання стрімко перетворюється в національну трагедію. Повна відмова не лише в змістовному, але й в організаційному плані від старої виховної системи, деполітизація, а точніше, переполітизація школи, проведена наспіх і непрофесійне, вимивання навіть з педагогічного лексикону самого терміну "виховання" і заміна його зовсім неадекватним словосполученням "додаткова освіта" - все це "виплеснуло разом з водою і дитину". Діти вже давно чекають, коли дорослі займуться з ними не лише уроками контрольними роботами і заліками, а допоможуть зробити життя цікавим і різноманітним, щоб реалізувати такі ж різноманітні і цікаві потреби сучасного учня і студента.

І ще один важливий аспект. Виховувати, нав'язуючи ззовні ті чи інші якості – сизіфова праця. Існує лише один шлях виховання: підвести учня до розуміння загальнолюдських цінностей. Але для цього треба змінити підхід до найскладнішої і найбільш суперечливої сфери - до спілкування між учителем і учнями. Мистецтво педагогіки не в тому, щоб препарувати реальність так, як її розуміє держава, не в тому, щоб світосприймання учителя стало доступним учневі, а в тому, щоб подати світ цікавим, таким, що подає надії і зберігає смисл. Тобто, йти треба не від ідеології, не від навчального предмету, навіть не від себе, а від того живого запитання, яке є в учня.

Кілька слів про гуманітаризацію шкільної природничої освіти і передусім фізики. Про це варто сказати. Оскільки ідеї

гуманітаризації вивчення природознавства і особливо фізики дістали широкий розвиток за кордоном. Варто також підкреслити, що в багатьох випадках ініціаторами, організаторами й реалізаторами ідеї гуманітаризації виступають відомі вчені. Ось, для прикладу, як сформулював своє бачення гуманітаризації освіти американський фізик-теоретик, лауреат Нобелівської премії Ісідор Рабі на нараді Комітету з освітньої політики при Американській асоціації розвитку науки: "Я переконаний в тому, що ми не досить обачні у виборі шляхів формування уявлень учнів про фізичну науку, які б дали можливість школярам її зрозуміти, відчутти й оцінити. Ми показуємо дуже мало цінного в науці з того, що лежить поза її практичним застосуванням. Іншими словами, ми викладаємо нашу науку не гуманітарним шляхом. На кожному віковому рівні учні дістають уявлення про фізику як про набір фокусів, якими вони можуть оволодіти і з задоволенням демонструвати їх. Тепер наука - це зовсім інше. Це прагнення всього людства навчитися жити і любити світ, в якому воно живе. Бути його частиною - означає розуміти його, розуміти себе як його частину, відчувати, що могутність людського пізнання виходить далеко за рамки того, що можна уявити, що безмежне розширення людського пізнання відноситься не лише до матеріальної сторони світу.

Я пропоную на всіх рівнях від початкового до вишого викладати фізику гуманітарним шляхом. Під цим я розумію, що навчати фізиці слід з повним розумінням її історичного розвитку, з певним розумінням її філософського смислу, з розумінням її людського і соціального значення в плані показу біографій вчених, характеру першовідкривачів і винахідників, тріумфу, пошуків і розчарувань".

Сказане Рабі особливо актуальним є для нашої школи, в якій під впливом досягнень науково-технічного процесу і вимог

політехнізації школи відбулося небажане зміщення акценту у вивченні фізики в бік її прикладного значення. Весь зміст шкільного курсу фізики почав асоціюватися з науковими основами механізації і електрифікації виробництва, радіозв'язку, телебачення, ядерної енергетики, використання радіоактивних ізотопів, лазерів, освоєння космосу, створення комп'ютерів тощо. Між тим революція у фізиці, яка сталась на початку століття, вимагає уваги до її гуманітарного аспекту - величезного вкладу в розвиток філософії, теорії пізнання, світогляду, мови й культури. Методи наукового пізнання у фізиці вплинули на розвиток суспільних наук і стали парадигмою сучасних методів пізнання. Мабуть, саме ці аспекти мав на увазі Рабі, заявивши: "Сучасна фізика перебуває в серцевині гуманітарної освіти і виховання часу"¹.

За останні три десятиріччя ідеї гуманітаризації шкільної освіти набули широкого розвитку у всьому світі. При цьому виділились певні загальні тенденції гуманітаризації: включення до навчальних курсів елементів історії філософії, теорії пізнання, методології науки, розкриття її соціального і культурного значення, а також побудову навчального процесу відповідно до теорії наукового пізнання. Ці тенденції зафіксовані державними і міжнародними стандартами змісту шкільної освіти.

Кілька слів про орієнтири чи критерії відбору базового змісту освіти. Визначення критеріїв відбору змісту є найбільш складним і найменш розв'язаним завданням. Вивчення історії відбору змісту виявляє загальний підхід, який досі не усвідомлюється і який полягає в тому, що конструктор навчальних планів, програм, підручників співвідносить запрограмовані ним галузі і види діяльності з подальшими функціями учнів, а потім із системою

¹ *The Physics Teacher*. 1967. V.5. № 5. P. 197-293.

цінностей, які бажано зробити особистісним надбанням молодого покоління. Іншими словами, відбір змісту передбачає пошук відповіді на запитання - що має бути засвоєне в школі, які функції індивіда треба забезпечити засвоєння, на які цінності зміст і функції мають бути орієнтовані. Неважко бачити, що всі ці три орієнтири відбору повинні застосовуватися (і застосовуються, але стихійно) одночасно і постійно - при визначенні навчальних предметів, їхньої мети і їхнього ціннісного спрямування. Який же зміст цих орієнтирів?

До галузей і видів діяльності можна підійти з різних позицій. Так, в найбільш загальному вигляді виділяють матеріально-практичну, пізнавальну, комунікативну, художню, ціннісно-орієнтувальну, спортивну. Учнів треба вчити всім цим діяльностям, але поки-що це загальні слова - треба з'ясувати, чому саме треба вчити в кожному з цих видів. І все-таки це вже якийсь орієнтир. Можна уточнити цей підхід, якщо вичленити сфери навколишнього життя, з якими людина зв'язана або повинна бути зв'язана в сучасних умовах - природа, здоров'я, мікросередовище (сім'я), побут, техніка, творчість, суспільство як соціальний організм, людство, культура, історія, духовність, майбутнє. З кожної сфери, нехай список і неповний, треба виділити те, що універсально значуще і доступне всім чи більшості. Це передусім стосується предметних знань і способів діяльності, які обумовлюють навчальні предмети.

Не маючи змоги обґрунтувати основні принципи відбору знань з різних галузей і видів діяльності, назову лише найбільш істотні. Це передусім: значення знань і дій для широкої сфери практики і розуміння значущих для всіх явищ дійсності на доступному віковій рівні, відповідність знань і дій виділеним функціям виховуючого навчання; неможливість виконання даних функцій іншими засобами; універсальність значення навчального матеріалу для

загальної освіти; необхідність знань для досягнення цілісності виділеного змісту згідно з метою навчання; відображення у зв'язку з основами наук методологічних знань; важливість знань для формування доступних узагальнених світоглядних поглядів, розкриття міждисциплінарних знань і дій, використовуючи включення матеріалу, необхідного для загального уявлення про глобальні проблеми людства, мінімізація всього змісту, надання йому бажаної цінності орієнтації (спрямування); врахування ступеня масової доступності знань, дій і відношень.

Ці загальні критерії в педагогічній літературі деталізовані, їх лише слід систематизувати і користуватися ними при відборі знань.

Але в змісті освіти, крім предметних знань і умінь, хочемо ми того чи ні, знаходиться поза - або надпредметний зміст, якому не приділяється достатня увага, і тому він далеко не повно відображений в стандартах і програмах. До надпредметного змісту відноситься те, що обслуговує засвоєння і застосування будь-якого предметного змісту, це переважно розумові дії різного характеру. І їх треба розподілити на групи, як і сфери діяльності, для того, щоб не випустити з поля зору істотне.

Дуже коротко про дуже важливий аспект змісту освіти, який чомусь завжди забувають. Загальновідомо, що число і перелік предметів часто змінюються, поповнюючись новими чи зменшуючись у числі за рахунок виключення окремих. В принципі і сучасний набір предметів цілком придатний, якщо при конструюванні кожного враховуються нормативи відбору змісту, про які мова йшла вище. Сьогодні в цивілізованих країнах з'явилися й нові, часто міжпредметні людинознавчі дисципліни. Так, зустрічаються предмети про шляхи збереження здоров'я, про технологію творчості, про способи пізнання людиною самої себе, про проблеми демократії і прав людини, про сучасну техніку і технологію. Кожна педагогічна система має свої традиції, і

групування предметів може бути різним, аби лише були охоплені знання і способи діяльності означених раніше галузей і видів діяльності. І не варто бездумно копіювати чуже і створювати щось на зразок одіозної валеології, і не менш одіозного українознавства в тлумаченні деяких не дуже кваліфікованих "ідеологічних бійців" за національну ідею, настирливого сексуального лікбезу, прихованого під благопристойною вівіскою "етика і психологія сімейного життя".

Однак треба звернути увагу на дещо інше - на неправомірність включення до базового змісту лише того, що звичайно включається в навчальні предмети. За цієї умови випускається з поля зору один з дуже важливих видів змісту освіти, який не можна вмістити в звичайні навчальні предмети. Я маю на увазі соціальну діяльність учнів поза навчальним часом, поза уроками, зміст якої теж є людськими знаннями, але зміст якої не піддається тій регламентації, яка властива традиційному навчанню. А без нього, щоб не казали представники різних педоцентричних теорій в інших країнах і в нас, повноцінним навчання бути не може. Зміст позаурочної соціальної діяльності покликаний виконати ряд важливих функцій - дати можливість застосувати засвоєне на уроках в практиці нерегульованої соціальної діяльності. Крім того, цей зміст завдяки природним умовам свого прояву активніше готує до адаптації в навколишньому середовищі. Мова йде про нескінчену різноманітність форм в залежності від регіональних умов - шефство старших класів над молодшими, допомога по лінії милосердя, екологічна діяльність, праця з метою заробітку для себе і для школи. Важливо лише, щоб ця соціальна діяльність в головному заздальгідь передбачалась, співвідносилась з урочним навчальним матеріалом, з функціями члена суспільства і проєктованою системою цінностей. Базовий зміст освіти має

носити предметний, наді позапредметний характер і охоплювати всю систему людських знань.

Гуманітаризація загальної освіти передбачає інтеграцію різнорідних знань про людину, її мислення, про природу й суспільство, одержаних при вивченні різних навчальних предметів, в єдину наукову картину світу. Культура початку XXI століття перестала бути культурою галузевою, культурний розвиток нашого часу йде під знаком інтеграції. І ця тенденція розвитку культури має бути врахована в змісті й структурі загальної освіти. Зокрема, це передбачає не предметний, а галузевий принцип побудови навчального плану. Замість набору кількох десятків навчальних предметів у навчальному плані мають бути вказані освітні галузі або види навчальної діяльності учнів.

Якщо інтеграція в середній і старшій середній загальноосвітній школі є бажаною, хоча й проблематичною, то в початковій і в професійній школі вона просто необхідна. Зокрема, варто спробувати побудувати цілісний курс навколишнього світу, мистецтва, технології (включаючи й інформаційну), який би сприяв розвитку мовлення, взаємодіяв би з математикою тощо.

Досить перспективною є інтеграція загальноосвітніх курсів з теоретичними курсами професійного навчання.

Не обмежуючись рамками навчального матеріалу, а використовуючи його в необхідних випадках як привід для вільного спілкування, необхідно показувати школярам багатство не лише людських знань, але й стосунків, почуттів, давати можливість пережити радість від свого власного відкриття якоїсь істини, факту, від доброї справи, дружніх стосунків, стимулювати до піклування про інших людей - своїх друзів, однокласників, малят, батьків тощо. Не менш важливо прилучати учнів до культурних цінностей, розвивати їхню допитливість, створювати умови для творчості, прищеплювати смак до корисного дозвілля. Тільки

збагачення душі може захистити підростаючу людину від негативного впливу вулиці, від якого не застрахований ніхто, від перенасичення інформаційних каналів пропагандою примітивного споживацтва, голого прагматизму, не кажучи вже грубе насильство і деєротизований секс. Тільки вільне довірливе спілкування з вчителем може допомогти учню розібратися в каламутному потоці широкої і настільки підчас суперечливої інформації, що в ній можуть бути по сусідству прямо протилежні твердження і думки. Такого спілкування діти потребують зараз, як ніколи раніше.

Гуманітаризований базовий зміст шкільної освіти, орієнтований і на потреби суспільства і на інтереси учнів, здатний при належній організації навчального процесу забезпечити як достатньо високий стартовий потенціал молоді, так і при належних соціальних умовах моральний рівень, розумовий розвиток і сформовану систему цінностей.